

Н. В. Піддубна,

Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, м. Харків

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТОСФЕРИ «РЕЛІГІЯ» В ЕПІСТОЛЯРНОМУ ДИСКУРСІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті викладені результати дослідження вербалізації релігійних концептів в епістолярії Т. Шевченка. Спираючись на листи поета, автор статті доводить, що Т. Шевченко активно омовлює такі релігійні концепти, як «віра», «Біблія», «християнство» та ін. Лексика на позначення ключових релігійних концептів є своєрідним засобом розкриття внутрішнього письменницького «я» як релігійної мовної особистості.

Ключові слова: релігійний концепт, епістолярій, вербалізація концепту, мовна особистість.

В статье изложены результаты исследования вербализации религиозных концептов в эпистолярии Т. Шевченко. Ссылаясь на письма поэта, автор статьи доказывает, что Т. Шевченко активно вербализирует такие религиозные концепты, как «вера», «Библия», «христианство» и др. Лексика для обозначения ключевых религиозных концептов является своеобразным способом раскрытия внутреннего писательского «я» как религиозной языковой личности.

Ключевые слова: религиозный концепт, эпистолярный, вербализация концепта, языковая личность.

There are the research results as for the peculiarities of religious concepts verbalization in T. Shevchenko's epistolary. Having based on the poet's letters, the author of the article proves that T. Shevchenko actively denotes such religious concepts as «Faith», «Bible», «Christianity» and others. Vocabulary to express key religious concepts is an original way to reflect the writer's «I» as a religious language personality.

Keywords: religious concept, epistolary, verbalization of the concept, language personality.

Питання взаємозв'язку мови й релігії, відбиття релігійної картини світу в мові, зокрема вербалізація ключових культурно значущих релігійних концептів, в останні десятиліття привертають усе більшу увагу науковців, оскільки їх розробка тривалий час перебувала на периферії наукових досліджень. Особливий інтерес на сьогодні становить специфіка омовлення складників концептосфери «Релігія» у творах окремих українських знакових письменників.

Дослідження «мовного світу листів» є актуальною потребою сучасної антропоцентрично орієнтованої поліфункційної лінгвістики, реалізацію якої демонструють наукові розвідки О. Антіпова, С. Богдан, Н. Журавльової, А. Ільків, Л. Лисак, Т. Космеди, Л. Марчук, Л. Мацько, В. Мозгунова, К. Фурсової та ін. дослідників.

Мета цієї наукової розвідки – дослідження мовного вираження окремих релігійних концептів в епістолярії Т. Шевченка.

Епістолярна спадщина Кобзаря поки що не має комплексного монографічного дослідження, хоч постійно перебуває у фокусі уваги науковців, зокрема таких, як Л. Башманівська, Ю. Безхутрий, В. Калашник, М. Філон, М. Коцюбинська, С. Богдан, А. Ільків, К. Ленець, Ж. Ляхова, М. Мозер, В. Русанівський, І. Светлишева, П. Тимошенко, Р. Трифонов, А. Шаповалова та ін.

Учені вказують на відмінності мови творів Т. Шевченка від його листів, що часто мотивоване не специфікою двох різних стилів – художнього й епістолярного, а пов'язане з мовною особистістю письменника, найбільш яскраво вираженою в листах і щоденниках: «В основі присутніх характеристичних відмінностей ознак Шевченкового епістолярного і поетичного слова лежить різне відношення до слова, причому інколи епістолярне Шевченкове слово наближається до художнього слова Котляревського. <...> Це значить, що формування літературної мови, самої літератури нерозривно пов'язане із явищем, яке можна назвати суб'єктивним, людським чинником – формуванням мовної особистості» [1, с. 7].

Близьким, але не тотожним матеріалом для філологів є листи й щоденник Т. Шевченка: обидва джерела дають плідний матеріал для відтворення психологічного портрета автора, однак листи мають ширший інформаційний діапазон: «Шевченкові листи охоплюють ширший життєвий простір, ніж його щоденник, причому не лише хронологічно. Якщо в Журналі він розкривається передусім як людина в собі, то в листах – у взаємодії, у взаємовідображенні з оточенням, з людьми найближчими й тими, що перебувають на офіційній відстані. Від цього – особлива повнота і вписаність в історичний контекст» [6, с. 371].

Релігійно-філософські мотиви у творчості Т. Шевченка неодноразово були у фокусі уваги дослідників, переважно літературознавців, зокрема Л. Білецького, Ю. Івакіна, Г. Грабовича, Ю. Барабаша, О. Забужко, О. Яковини та О. Слободяна, Л. Генералюк, О. Кудлей та ін.

Однак мовознавчий аспект, зокрема дослідження вербального вираження сакрального в Шевченкових творах, поки не був належно висвітлений. Цю лакуну активно намагаються заповнити лінгвісти, зокрема О. Бігун, Т. Вільчинська та ін. Науковці зазначають: «Аналіз сакрального, що виявляє духовну сутність творчості письменника, передбачає висвітлення його мовно-літературної діяльності на суспільно-історичному тлі XIX ст. і належить до перспективних проблем сучасного мовознавства» [2, с. 56]. Не менш актуальним є й дослідження релігійних концептів у листах Т. Шевченка, що уможливує наближення до розуміння його як «внутрішньої людини», і саме епістолярій, як зауважує М. Коцюбинська, дає для цього надзвичайно багатий матеріал: «Перед очима постає своєрідний автопортрет або портрет автора, що його ми маємо самі на основі реального, не запрограмованого заздалегідь матеріалу, бачачи перед собою живе обличчя. Тут немає фальшу, лестоців, прикрашання – людина постає своїм єством, своєю «справжньою особистістю»» [6, с. 30].

Як відомо, у радянському літературознавстві тривалий час постулювалася думка про атеїстичність світогляду Т. Шевченка, а часте звертання поета до релігійних мотивів пояснювалося революційним спрямуванням шевченківських наслідувань Біблії. Багато сучасних дослідників робить акцент на релігійності Т. Шевченка, пов'язуючи її з традиціями українського народу. Так само з глибокою традиційністю, відбитою в менталітеті українців і успадкованою Кобзарем, деякі дослідники пояснюють й подекуди критичні поетичні вислови поета про Бога, зауважуючи: «В розумінні українця між Богом і людьми існує надзвичайна інтимна близькість, і завдяки їй він може дозволити собі певні «вольності» по відношенню до Бога. Це пов'язано з тим, що християнська релігія не змогла стати над українським світоглядом, оскільки у них на час впровадження християнства вже були установлені свої вірування, традиції, звичаї, які християнство об'єктивно не змогло витіснити» [3]. Утім, більш переконливою видається думка О. Кудлей стосовно того, що «заміна поняття «вічного богоборця» на беззастережно «релігійного поета» є все ж таки певною ідеалізацією, яка не вповні охоплює реальний пошук Кобзаря, що віддзеркалив у своїй творчості сповнені кричущих суперечностей екзистенційні ситуації своєї епохи» [7, с. 280]. Науковець указує на те, що антиклерикальні настрої були притаманні молодому Шевченкові під час його проживання в Петербурзі. Більш пізні періоди позначені його пістетним ставленням до Біблії, оскільки він «... лишився з екзистенційними проблемами людини віч-на-віч, без тих штучних фільтрів, які накладало на його зір петербурзьке буття замолоду» [7, с. 280]. Саме «Кобзар» часто називають безпосереднім діалогом людини з Богом, молитвою.

Шевченкознавці акцентують увагу на тому, що художня спадщина Кобзаря перебуває в безпосередній єдності з його листами, що є промовистим свідченням цілісності натури поета, «внутрішньої» і «зовнішньої» людини» [6, с. 371]. Однак якщо у творах Т. Шевченка відчувається амбівалентне сприйняття Бога, то в його листах – винятково позитивне. М. Коцюбинська назвала це «істинними пориваннями до Бога» [6, с. 372], що є однією з ключових ознак психологічної автохарактеристики письменника.

Епістолярій Кобзаря рясніє великою кількістю релігійної лексики. Більшість релігійних назв Т. Шевченко використовує для омовлення відповідних концептів, що є складниками концептосфери «Релігія».

Як зазначають дослідники, відображення в мові релігійної картини світу відбувається через концепт «віра», який вважають одним із ключових концептів мовної картини світу вірян. В. Карасик з цього приводу зазначає, що «ідея одкровення, закладена в релігійних віровченнях, переживається вірянами як особливий ні з чим не порівняний екстатичний стан. Ця ідея заснована на акті вільного вибору. Ключовий концепт ВІРА визначає внутрішню логіку релігійного дискурсу: розкрити тим, хто цього ще не зрозумів, радість від розуміння того, що у світі є Бог, зміцнити людей у вірі, допомогти їм подолати труднощі, пов'язані з життям у миру» [5, с. 328].

В епістолярії Т. Шевченка цей концепт оновлюється, справді, як такий, що актуалізується в мовній свідомості віруючого у складні хвилини життя. З листів видно, що більше вірити в Бога Кобзар почав саме в найскладніший період свого життя – на засланні, де поету, очевидно, довелося багато чого переосмислити.

У листі до В. Рєпніної з Орської фортеці 25 лютого 1848 року Т. Шевченко зазначає, що віра в Господа, спілкування з ним через молитву, говіння й причастя надає засланцю сил й оптимізму: «<...> *Пред благовестом к заутрени пришли мне на мысль слова распятого за нас, и я как бы ожил, пошел к заутрени и так радостно, чисто молился, как, может быть, никогда прежде. Я теперь говею, и сегодня приобщался святых таин* – желал бы, чтоб вся жизнь моя была так чиста и прекрасна, как сегодняшний день!» [8, с. 85]. Як бачимо, в наведеному контексті актуалізується й концепт «радість», що завжди у свідомості вірян супроводжує концепт «віра».

Віра в Бога, в потойбічний краший світ є порятунком від земних бід і гризот, а Господь милостивий до тих, хто вірить у Нього. Отже, в концепті «віра» актуалізуються смисли «спасіння», «підтримка», «вища сила». Зокрема в листі-відповіді А. Козачковському від 30 червня 1853 року, в якому, намагаючись хоч якось утішити свого друга у зв'язку зі смертю його дитини, Кобзар закликає молитися й вірувати «разумно» й «глибоко» Господу, називаючи його «наш общий помощник и сердцедец», порівн.: «*Грустный мой, плачевный мой друже! <...> великое горе, как твое, теперь может ослабить только один наш общий помощник и сердцедец! Молись, если можешь молиться, и, молясь, веруй разумно, глубоко веруй, в замогильную лучшую жизнь. Сны твои, которые ты видел в самые критические часы твоей жизни, показывают нам что-то выше наших земных понятий. Веруй! И вера спасет тебя!*» [8, с. 113]. Упадає в око кількаразовий повтор у листі ключової для концепту «віра» лексики *вірувати*, що вжита у формі наказового способу дієслова, що, по-перше, є граматичним засобом вираження експресії, за допомогою чого адресант передає своє співчуття й намагається вказати шлях до полегшення страждань згорьованого друга.

У продуманому мовленні, до якого традиційно відносять мовлення писемне, зокрема епістолярне, – «це наслідок стилістичного осмислення слова, наслідок владного намагання автора тримати читача (слухача) в полоні своїх ідей» [9, с. 176]. По-друге, повтор передає модальність заклику, що вказує й на обов'язковість дії *вірувати* для самого Т. Шевченка. З цього приводу Н. Гуйванюк зазначає: «Форма заклику об'єднує автора-промовця з адресатом, до якого він звертається, зараховуючи і себе до тих, хто має виконувати спонукувану дію, бо вона і для нього самого (промовця) є обов'язковою» [4, с. 22].

Т. Шевченко неодноразово наголошує на своїй вірі в Бога, називаючи її *святою*. Посилання на неї є найвищим виявом благання, відчайдушним волянням про допомогу, внаслідок чого актуальним стають смисли «остання надія», «вищий вияв надії». У листі до гр. А. Толстої поет зауважує: «*Как в Бога милосердного, так я верую в ваше милосердие, и во имя этой святой веры, подайте от себя прошение обо мне Ея Высочеству нашему Августейшему Президенту*» [8, с. 143].

Психологічно важливим для кожного християнина є концепт «Біблія». Прикметно, що, як засвідчують листи Т. Шевченка, *Книга книг* була неодмінним його супутником упродовж усього життя. Про це він пише

і в період «трьох літ», і в період заслання, зокрема в листі до А. Родзянка, написаного на Полтавщині восени 1845 року, поет двічі згадує Біблію, яка була єдиною доступною йому книгою в Миргороді під час хвороби: «<...> и ко всему этому еще нечего читать. Если бы не **Библия**, то можно бы с ума сойти». Очевидно, Т. Шевченко певними обставинами був змушений читати Біблію (хвороба, відсутність іншої літератури, ізолюваність від товариства), однак, як видається, з рядків листа випливає, що поет відчував ще й потребу в постійному перечитуванні Святого Письма, особливо на тлі нездужання й творчої паузи: «Увы, настали дни, дни испытаний. Попробовал, было, стихи писать, но такая дрянь полезла с пера, что совестно в руки взять, **дочитываю Библию, а там... а там... опять начну**» [8, с. 74]. Біблія була єдиною книгою-супутником Кобзаря й в Орській фортеці, про що він зазначає в листах до А. Лизогуба [8, с. 80] та М. Лазаревського [8, с. 82], написаних у грудні 1847 року. Особливо чітко розкривається значення Святого Письма для Т. Шевченка в період заслання в одному з листів до В. Рєпніної в січні 1850 року, де він називає Євангеліє єдиною відрадою, до якого звертається постійно: «*Единственная отрада моя в настоящее время – это **Евангелие**. Я читаю ее без изучения, ежедневно и ежедневно*» [8, с. 92]. В іншому листі, датованому березнем 1850 року, письменник знову підкреслює свій пістетт відносно Нового Заповіту, враження від прочитання якого викликає в нього нові творчі ідеї як у царині поезії, так і малярства: «**Новый Завет я читаю с благоговейным трепетом. Вследствие этого чтения во мне родилась мысль описать сердце матери по жизни Пречистой Девы матери Спасителя. И другая, – написать картину распятого сына ея. Молю Господа, чтобы хоть когда-нибудь олицетворились мои мечты!**» [8, с. 98].

Саме Євангеліє, як це підкреслює С. Єфремов, ще до заслання, справивши неймовірно сильне враження на поета, спонукало його звернутися до теми матері-страдниці Діви Марії. В Орській фортеці трагедія «серця матері» стала Кобзареві ще більш близькою, яку він творчо переосмислить й утілить у поемі «Марія» 1859 року [8, с. 582].

Традиційність вірування українського народу простежується в значущості для Т. Шевченка концепту «християнство». Кобзар добре знав історію християнства, постійно нею цікавився. Навіть перебуваючи на засланні, він просить В. Рєпніну надіслати книги із цієї проблематики: «*Если вы имеете первого или второго издания книгу Фомы Камнейского о подражании Христу, Сперанского перевод, то пришлите ради Бога*» [8, с. 85].

Для поета концепт «християнство» міцно пов'язаний із концептом «Україна»: християнина, хрещеного він традиційно ототожнює насамперед з українцем, що унаочнює, наприклад, лист з Петербурга до Г. Квітки-Основ'яненка, в якому Т. Шевченко протиставляє християн-українців росіянам і німцям: «**Кругом москалі та німота, ні одної душі хрещеної, просив би я кого-небудь, щоб прислали з України, так їй-богу, окрім вас не знаю нікого, пришліть, будьте ласкаві**» [8, с. 57].

Так само в листі до А. Лизогуба лексема *християнський*, уживана в мові для вербалізації досліджуваного концепту, розширює семантику словами «український» «добрий», «рідний»: *християнський лист* – це добрий лист, написаний рідною українською мовою: «**Великим веселієм звеселили ви мене, своїм *добрим християнським листом* у цій бусурманській пустині. Спасибі вам, друже мій добрий, я з самої весни не чув *рідного щирого слова***» [8, с. 79]. Як людина, яка добре знає християнські чесноти, Т. Шевченко усвідомлює, що впадати у відчай є гріхом, нехристиянською поведінкою, але у хвилини душевної кризи інколи дуже важко стримує себе від цього, про що з боєм повідомляє М. Лазаревському: «*І думав, що то була сила волі над собою, аж ні, то була гордість сліпа, я не розглядив дна тій бездні, в котору впав, а тепер, як розглядив, то *душа* моя убога *розсипалась*, мов пилина, перед лицем вітра. **Не по-християнськи, брате мій, але що ж діяти?***» [8, с. 81]. Відповідно, концепт «християнство» актуалізує смисли «смирненість», «терпимість», «відсутність гордині», «душевна рівновага». Безумовно, для Кобзаря-християнина душевна рівновага як одна з головних християнських рис пов'язана з Україною: померти, як християнин – це померти упокоєним, а омріяний спокій для Т. Шевченка, як ілюструє лист до А. Лизогуба з Новопетровського укріплення, написаний в липні 1852 року, можливий лише в Україні: «*Не пишу вам ничего о самом себе, потому что нет хорошего материала для повествования. **А описывать скверную мою долю тошно и грешно, по-моему. Это все равно, что роптать на Бога.*** <...> Одно, чего бы я просил у Бога, как величайшего блага, это **хоть перед смертью взглянуть разочек на вас, добрых друзей моих, на Днепр, на Киев, на Украину, и тогда, как христианин, спокойно умер бы я**» [8, с. 103].

Отже, констатуємо: в епістолярній спадщині поета вербалізується низка концептів, що є складовими концептосфери «Релігія», які структурують його МКС, а сама лексика на позначення ключових релігійних концептів є своєрідним засобом розкриття внутрішнього письменницького «я» як релігійної мовної особистості. Концепт «християнство» в дискурсі листів Кобзаря актуалізує смисли «Україна», «український», що відбиває традиційну релігійність українського народу і його сина-поета.

Перспективним, як видається, є дослідження вербалізації низки інших релігійних концептів у дискурсі епістолярію Кобзаря, ролі біблійних ремінісценцій у вираженні його як елітної мовної особистості.

Література:

1. Безхутрий Ю. Феномен Тараса Шевченка в історії української літератури та літературної мови (за матеріалами статті Юрія Шереха «Критика поетичним словом») / Ю. Безхутрий, В. Калашник, М. Філон // Вісник Харківського університету : Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки. – Харків : Лівий берег. – 1999. – № 426. – С. 3–8.

2. Вільчинська Т. П. До проблеми сакрального у творчості Т. Шевченка: лінгвістичний аспект / Т. П. Вільчинська // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету ім. І. Огієнка. – Вип. 34. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – С. 56–59.

3. Готвянська Ю. Тарас Шевченко і українське православ'я [Електронний ресурс] – Режим доступу : risu.org.ua/article_print.php?id=34811&name=events_people.
4. Гуйванюк Н. Синтаксис релігійних повчань / Н. Гуйванюк // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : Слов'янська філологія : [зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук та ін.]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2010. – Вип. 506–508. – С. 17–27.
5. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
6. Коцюбинська М. Х. Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – С. 584. – (Бібліотека Шевченківського комітету).
7. Кудлей О. П. Літературно-поетичний імпульс богоборства у творчій системі Тараса Шевченка / О. П. Кудлей // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Філологічні науки. – Вип. 11. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – С. 275–281.
8. Листування Тараса Шевченка / за ред. С. Єфремова. – Репринтне видання. – Черкаси : Брама – Україна, 2013. – 1056 с.
9. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови : [моногр.] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.